

darulfunun ilahiyat

Başvuru: 18.11.2019
Revizyon Talebi: 26.11.2019
Son Revizyon Teslimi: 27.11.2019
Kabul: 04.12.2019

ARAŞTIRMA NOTU / RESEARCH NOTE

Fuat Sezgin'in GAS'ı Bağlamında İslam Hukuku Lüteratürü Hakkında Bir İnceleme

Şaban Kütük

Giriş

Fuat Sezgin'in hicri birinci asırda İslamî ilimlerin gelişimine ve bu dönemdeki yazılı literatüre dair fikirlerini ilk başta hadis ilmi ile alakalı olarak yazdığı Buhari'nin Kaynakları¹ adlı doçentlik tezinde bulabiliriz. Sezgin buradaki iddiasından hareketle diğer İslamî ilimler için aynı iddiasını ileri sürmüş ve bu iddialarını GAS'ta her bir ilim dalının girişinde dile getirmiştir. Sezgin'in hadis ilmine dair görüşleri ülkemizde son dönemlerde birçok çalışmaya konu olmuşken onun İslam hukukuna dair görüşleri ile alakalı –sadece bir sunum hariç²– görebildiğimiz kadarıyla herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmamız GAS'ın Fıkıh bölümünden hareketle Fuat Sezgin'in İslam hukukuna dair görüşlerini incelemekte olup sonraki çalışmalar için bir giriş mahiyetindedir.

Fuat Sezgin'nin GAS'ın İslam hukuku bölümünde kendisine muhatab aldığı kişiler temelde İslam Hukuk tarihi ile alakalı olarak o dönemde çeşitli iddialar ortaya atan oryantalistlerdir. Özellikle Ignaz Goldziher (ö. 1921) Carl Brockelmann (ö. 1956) ve Joseph Schacht (ö. 1969) Sezgin'in görüşlerine sıklıkla atıf yaptığı ve kimi zaman eleştirdiği kişilerin başında gelmektedir. Bu sebeple çalışmamızda öncelikle oryantalistlerin erken dönem İslam hukuk tarihine ve gelişimine dair görüşlerini, mahiyeti ile alakalı tartışmaları bir kenara bıkarak kısaca vermeye çalışacağız.

İlk olarak Ignaz Goldziher'in erken dönem İslam hukuku hakkındaki görüşlerine değineceğiz. Literatürde hicri birinci asırda kitapların bulunduğu en yaygın rivayetlerden biri Harre Vakası ile ilgili bir rivayettir. Harre Vakası olarak bilinen bu

1 Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları*, Ankara: OTTO, 2019, 7.bs.

2 Ahmet Hamdi Furat, *Fuat Sezgin'in GAS İsimli Eseri Bağlamında Hicri Beşinci/Miladi Onbirinci Asrın Ortalarına Kadar Ki İslam Hukuku Literatürü Hakkında Değerlendirmeler*, Basılmamış Tebliğ.

* Sorumlu Yazar: Şaban Kütük (Arş. Gör.), İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İstanbul, Türkiye.
E-posta: shabankutuk@gmail.com ORCID: 0000-0002-6467-2282
<https://doi.org/10.26650/di.2019.30.2.0052>

savaşta, Yezid b. Muaviye döneminde Medine kuşatılmış ve bu kuşatma sonucunda aralarında bazı sahabenin de yer aldığı birçok kişi ölmüştür. Bu kuşatma sırasında Hişam b. Urve babasının kitaplarını yaktığını ve sonraları buna oldukça üzüldüğünü ifade etmektedir.³ Goldziher MEB İslam Ansiklepodisi'ndeki fıkıh maddesinde Hişam b. Urve'nin babasının kitaplarını yaktığı rivayet ile alakalı olarak erken dönemde var olduğu söylenen fıkıh telifine dair şu ifadeleri kullanmıştır:

Hişam b. Urve'ye atfolunan ve babasının birçok fıkıh kitaplarının Harre vakasında yandığına dair bulunan ifadeye pek az kıymet verilebilir. O eski devirde hakiki manada kitap bulunması kabil değildi; bahis mevzuu olsa olsa şöylece toplanmış bir takım notlardan ibaret olacaktır.⁴

Goldziher aynı maddede Peygamber Efendimiz'in (sav) ve ilk halifelerin fethedilen yerlerdeki yöneticilere gönderdiği talimatların daha sonra bunlardan hareketle şekillenen müdevven eserlerde sıklıkla kullanıldığını ve bunlarla ihticâc yapıldığını belirtmektedir. Her ne kadar Goldziher bu bilgiyi gönderilen talimatlarda zikredilen prensiplerin daha sonra re'y için bir kaynak olması konusunda zikretse de kendisinin bizzat belirttiğine göre bu talimatlar sonraki dönem fıkıh kitaplarında örnek meseleler ve hükümler hakkında delil olarak kullanılmıştır.⁵

Goldziher'e göre Emeviler döneminde fıkıh alanında tedvine yönelik bazı teşebbüsler olsa da bu teşebbüsler sistemli bir tedvin ile sonuçlanamamıştır. Fıkıhın tedvini Abbasiler döneminde devletin yaptığı teşvik ve tesirler sonucu başlamış ve henüz hicri ikinci asrın başlarında Medine, Suriye ve Irak'ta âlimler fıkıhın tedvinine girişmişlerdir. Fakat bu girişimler sonucu meydana gelen eserler günümüze ulaşmamış, sadece isimleri kalmıştır. Bu eserlere ait malumatı ise sonraki kaynaklarda bulabiliriz. Goldziher Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) *el-Mecmû'* adlı eserinden bahsi geçen tedvin faaliyetlerinden günümüze ulaşan en eski kitap olarak bahsetmemizin mümkün olduğu ve bu kitabın Zeydîlere fıkıh telifinde öncü bir rol vermemizi gerektirdiğini ifade etmektedir.⁶

Sünnilerde ise günümüze ulaşan en eski kitabı İmam Malik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'*ı olarak kabul etmemiz gerektiğini belirten Goldziher bu eseri Hicaz'da ve özellikle Medine'de var olan ilmi birikimin tedvini olarak görmektedir. Irak bölgesi ise fıkıh tedvininin en yoğun olduğu bölgedir. Bu bölgedeki fikhi çalışmaların

3 Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Harre Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 245-247.

4 Ignaz Goldziher, "Fıkıh", *İslam Ansiklepodisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978), 4:604; ayrıca bkz. Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabi*, çeviren. Abdulhalîm en-Neccâr, (Beyrut: Dâru'l-Meârif, 1977) 3:233.

5 Goldziher, "Fıkıh", 604.

6 Goldziher, "Fıkıh", 604

öncüsü olarak her ne kadar Hammâd b. Ebî Süleymân (ö. 120/ 738) zikredilse de Irak fıkhnın kurucusu Ebû Hanîfe'dir (ö. 150/767). Fakat Goldziher, Hammâd b. b. Ebî Süleymân'ı etrafında ilim halkası oluşan ilk kişi olarak vafsetse de hadiste zayıf olduğunu belirtir.⁷ Ebû Hanîfe fıkhi kıyas temelli olarak kurmak için teşebbüslerde bulundu ve böylece fıkhi kıyas temelli sistemini Ebû Hanîfe ile almış oldu.⁸

Joseph Schacht⁹ yirminci yüzyılda İslam hukuku alanında oryantalist çalışmalarda oldukça öne çıkmıştır ve bugün bile görüşleri oryantalist literatürde etkili olmaya devam etmektedir.¹⁰ Schacht İslam hukuku konusunda hicri birinci asırdan günümüze gelen belgelerin azlığı sebebiyle bu dönemin mübhem olarak kaldığını belirtse de sıhhati konusunda şüphe olmayan bazı belgeler vardır. Bu belgeler Kuran ve Peygamber (sav) tarafından düzenlenen eski Arap örfü ve kuralların sahabe devrinde devam ettiğini göstermektedir.¹¹ Literatürde sıklıkla zikredilen Hz. Ömer'e nispet edilen yöneticilere gönderdiği talimatlar ise hicri birinci asrın değil üçüncü asrın ürünleridir.¹²

Schacht, Emeviler döneminde ilk İslam kâdîlarının kararlarının asıl müesseselerin temelini oluşturduğunu ifade etmektedir. Ona göre hicri birinci yüzyıldan gelen fikhî görüşler oldukça az olmasına bu kadınlara atfedilen görüşler ilk asra kadar gitmektedir. Fakat bu görüşlerin hangisinin sahih hangisinin uydurma olduğunu tespit etmek zordur.¹³ Schacht bu dönemin fıkhi otorileri arasında zikredilen Kâdî Şurayh (ö. 80/699) ile alakalı olarak ona nispet edilen görüşlerin uydurma ve mezheplerin görüşlerini daha erken dönemdeki fıkhi otoritelerine dayandırma eğilimlerinin bir sonucu olduğunu söylemektedir.¹⁴ Yine Schacht bu dönemin fıkhi otoriteleri arasında zikredilen İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714) hakkında şöyle demektedir:

7 Goldziher, "Fıkhi", 604; Goldziher, *Zahiriler; Sistem ve Tarihleri*, çeviren: Cihad Tunç (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 12. Necmettin Kızılkaya'ya göre, Goldziher'in Hammâd b. Ebî Süleymân'a dair bu düşüncesi, Ebû Hanîfe ve dayandığı hoca silsilesinin hadis bilgisinin zayıf olması sebebiyle Irak fukahasının fikhî istidlalde serbest olduklarını ve bu durumun onları hadisten uzak bir fikhî üretim meydana getirmeye sevk ettiğini ima etmektedir. Necmettin Kızılkaya, "Oryantalist Literatürde Ebû Hanîfe Algısı", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 19 (2012): 378.

8 Goldziher, *Zahiriler; Sistem ve Tarihleri*, 12.

9 Schacht'ın İslam hukuku alanında önemli iki eseri vardır: *The Origins of MuHammâdan Jurisprudence*, (Oxford University Press, 1950) ve *An Introduction to Islamic Law*, (Oxford University Press, 1982). İkinci eser Mehmet Dağ-Abdulkadir Şener tarafından *İslam Hukukuna Giriş* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986) olarak Türkçeye tercüme edilmiştir:

10 Murteza Bedir, "Oryantalizm ve İslam Hukuku", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 4 (2004): 19.

11 Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, 26.

12 Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, 27.

13 Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, 36.

14 Schacht, *The Origins of Islamic Law*, 229.

Iraklı Kufelilerin doktrinini temelde İbrahim en-Nehaî'ye isnat edilen görüşlere dayanır... Bu görüşlerin çoğu İbrahim en-Nehaî kanalıyla İbn Mesud'a ulaşır ve Nehaî böylece Irak okulunda İbn Mesud'un görüşlerinin asıl ravisi olmuştur. ... Daha önceki ulaştığımız sonuçlar ışığında İbrahim en-Nehaî öncesi dönemi efsane olarak niteleyebiliriz ve ona isnat edilen görüşlerin ne kadar sahih olduğu konusunda araştırma yapmamız gerekmektedir.¹⁵

Shacht İslam Hukukuna Giriş adlı kitabında ise meseleyi biraz daha detaylı şekilde ele almaktadır. Schacht'a göre Kufeliler doktrinlerini Hz. Peygamber'e kesintisiz bir şekilde ulaştırmak için görüşlerini Kufe'nin önde gelen fakih sahabisi İbn Mesud'a dayandırmaya çalışmışlardır. Fakat bunu doğrudan yapamayacakları için önce İbn Mesud'un yakın çevresine atıfta bulunmuşlardır Daha sonra ise bu atıflar bizzat İbn Mesud'a açık bir şekilde atıfta bulunmaya götürmüştür. Aradaki zinciri tamamlamak için Kufeliler İbn Mesudu'nun yakın ashabından bazılarını İbrahim en-Nehaî'nin dayısı olarak kabul etmişler ve böylece İbrahim en-Nehaî Kufe doktrininin asıl ravisi haline gelmiştir.¹⁶

Schacht İbrahim en-Nehaî'ye atfedilen görüşlerin çağdaşlarındaki gibi sıhhati ispat edilmedikçe uydurma olduğunu iddia etmektedir. İbrahim en-Nehaî ile Ebû Hanîfe arasındaki bağı sağlayan ve Iraklıların görüşlerini İbrahim'e dayandıran kişi ise Hammâd b. Ebî Süleymân'dır. Schacht'a göre İbrahim en-Nehaî'ye atfedilen görüşler aslında Hammâd'ın kendisinden öteye gitmez. Hammâd, o dönemde Irak'ta yaygın olan, kişinin kendi şahsî görüşlerini hocasının himayesinde oluşturma geleneğini takip ederek kendi şahsî görüşlerini büyük bir otorite olan İbrahim en-Nehaî'ye atfetmiştir.¹⁷ Fakat Schacht, Hammâd'ın kendi görüşlerini İbrahim en-Nehaî'ye atfetmesini Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Şeybânî'nin (ö. 189/805) *Âsârlarında* yaptığı gibi sadece hoca ile öğrencisi arasında var olan ilişkiyi yansıttığını ifade etmektedir. Schacht, Hammâd'ın aslında kendi doktrinini oluşturmada önemli derecede bir özgürlüğe sahip olduğunu fakat onun görüşleri ile dönemin Kufe doktrininin görüşlerinin arasını ayırmanın genel olarak imkansız olduğunu söylemektedir.¹⁸

Schacht'a göre İslam hukukunda yazılı merhale yaklaşık olarak hicri yüz elli yılından itibaren başlamıştır. Bu tarihten sonra fikhî düşüncenin merhaleleri farklı ekoller üzerinden adım adım takip edilebilir. Irak ekolünü İbn Ebî Leylâ (ö. 148/764), Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed (ö. 189/805), Suriye ekolünü Evzai (ö. 157/774) ve Hicaz ekolünü ise İmam Malik temsil etmektedir.¹⁹

15 Schacht, *The Origins of Islamic Law*, 234.

16 Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, 41-43.

17 Schacht, *The Origins of Islamic Law*, 238.

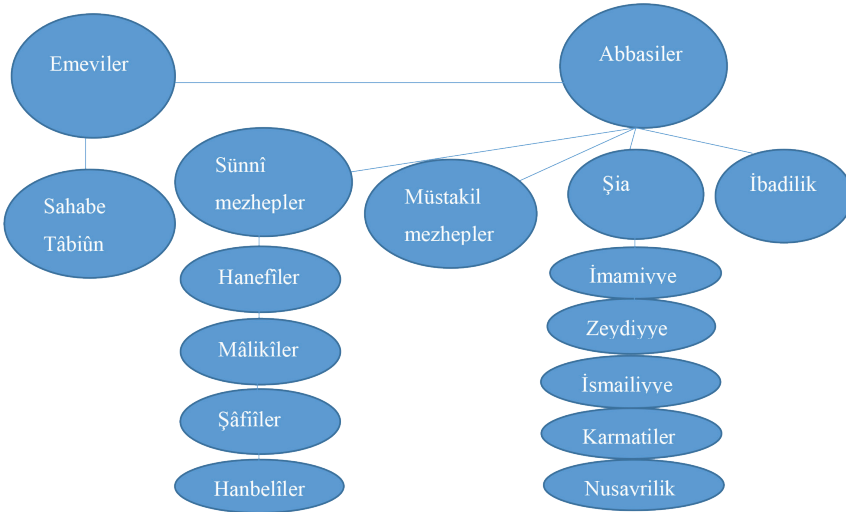
18 Schacht, *The Origins of Islamic Law*, 239.

19 Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, 50.

Fıkıh Bölümünün İstatiksel Olarak İncelenmesi

Fuat Sezgin *GAS*'ın ilk cildini Temel İslam Bilimlerine tahsis etmiştir. 1967 yılında yayınlanan bu ciltte Sezgin Kuran (Kıraat/Tefsir), Hadis, İslam Tarihi, Fıkıh, Kelam ve Tasavvuf ilimlerinde yaklaşık olarak hicri beşinci asrın ikinci yarısına kadar yaşayan âlimlerin biyografilerine, eserlerine ve ve bu eserlerin dünya kütüphanelerindeki mevcut nüshalarının künye bilgilerine yer vermiştir. Bu çalışmada bizi ilgilendiren kısmı fıkıh ilminin yer aldığı kısımdır. Öncelikli olarak Sezgin'in fıkıh tarihini nasıl incelediğine bakmamız gerekmektedir.

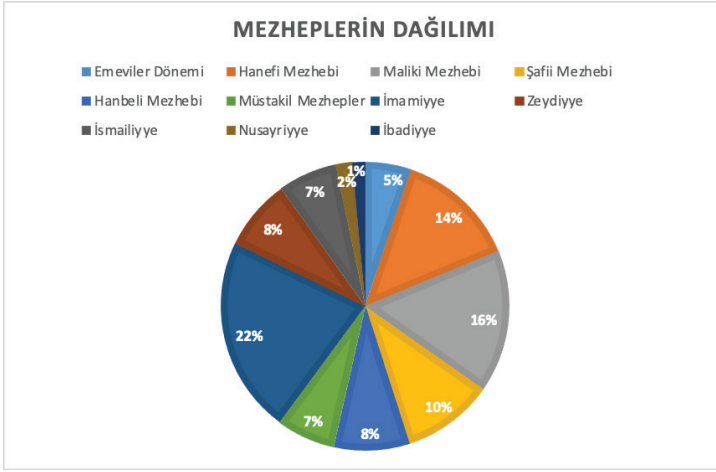
Sezgin fıkıh ilmini temelde iki dönem üzerinden incelemiştir. Birinci dönem Emeviler dönemidir.²⁰ Emeviler dönemini ele almadan önce önce yazmış olduğu girişte Peygamber (sav) zamanından itibaren Emevilere kadar olan zaman dilimine de kısaca değinmiştir. Sezgin, Emeviler döneminde, fıkıh literatürünün gelişimine katkı yapmış ve eserleri diğerlerine göre daha iyi bilinen sahabeden başlamak üzere toplamda 11 fakihin biyografisine yer vermiştir.²¹ Fıkıh tarihindeki ikinci dönem ise Abbasiler dönemidir. Sezgin, bu dönemi Ebû Hanîfe (ve Hanefilik) ile başlatmış, daha sonra sırasıyla sünnî fıkıh mezhepleri, müstakil mezhepler, Şia ve İbadilik kısımlarına ayırmıştır.

Grafik 1. Sezgin'in fıkıh tarihi dönemlendirmesi

20 Brockelmann'ın *GAL*'daki fıkıh bölümü doğrudan Ebû Hanîfe ile başlamaktadır. Sezgin kendi iddiaları çerçevesinde Emeviler dönemini eklemiştir. *GAL*'daki fıkıh bölümü için bkz. Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, 3:235.

21 Fuat Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, (İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015, 2.bs.), 455.

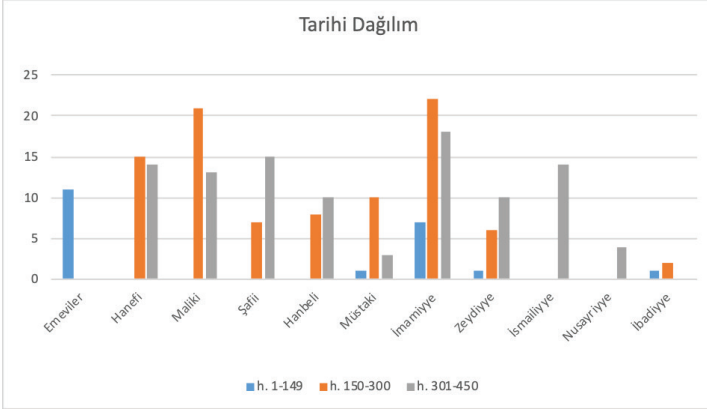

Grafik 2. Mezhep müelliflerinin sayısal olarak dağılımı

Sezgin *Dört Sünnî Fıkıh Mezhebi* kısmında Hanefî mezhebinde 29, Mâlikî mezhebinde 34, Şâfiî mezhebinde 22 ve son olarak Hanbelî mezhebinde 18 fakihın biyografisine yer vermiştir. Müstakil mezhepler bölümünde mezhebinin takipçileri artık kalmamış 14 fakihın biyografisine yer ayırmıştır. Daha sonra Şia mezhebi kısmını ise beş bölüme ayırmıştır: 1. İmamiyye (47 kişi) 2. Zeydiyye (17 kişi) 3. İsmailiyye (14 kişi) 4. Karmatiyye 5. Nusayriyye (4 kişi). Fıkıh bölümünde son olarak İbadiyye (3 kişi) mezhebini incelemiştir.

Sezgin'in biyografisini verdiği toplam 213 müellifin %14'i Hanefî, %16'si Mâlikî, %10'i Şâfiî, %8'i Hanbelî, %7'si müstakil fakihler, %22'si İmamiyye, %8'i Zeydiyye, %7'si İsmailiyye, geri kalanı ise Karamita, Nusayriyye ve İbadiyye'dir.

Şimdi de biyografisi verilen fukahanın tarihî olarak dağılımına bakabiliriz. Tarih aralıklarını belirlerken Fuat Sezgin'in mezhepleri Ebû Hanîfe ile başlatmasından yola çıkarak Ebû Hanîfe'nin vefat tarihi olan hicri 150'yi esas aldık ve 150 yıllık aralıklara göre dağılım yaptık.

Grafik 3. Mezhep müelliflerinin tarihi olarak dağılımı

Yöntemi

Sezgin *GAS*'da kısaca şu şekilde bir yol takip etmiştir: Önce müellifin biyografisi hakkında kısaca bilgi verir. Bu bilgiler biyografisi verilen kişinin fıkıh tarihindeki yerine göre kemmiyet açısından farklılık gösterebilmektedir. Özellikle mezhep imamları hakkında diğerlerine nazaran daha geniş sayılabilecek bilgiler serdetmiştir. Sezgin daha sonra o kişi hakkında eğer menâkıb, monografi türü çalışmalar varsa onlara işaret etmektedir. Örneğin Ebû Hanîfe hakkında erken dönemden itibaren günümüze kadar yazılmış belli başlı menakıp ve monografi tarzı eserlerin uzunca bir listesini vermektedir.²² Daha sonra mezkur fakihin eserleri varsa onları belirli bir kronoloji kaygısı gütmeyen sıralamaktadır. Eser üzerinde şerh, hâşiye, ihtisâr, tercüme gibi çalışmalar varsa onları da zikretmekte ve her birinin katalog kayıtlarını ve basılmışsa baskı ile alakalı bilgileri vermektedir. Sezgin'in *GAS*'da en çok istifa ettiği kaynaklar ise şunlardır: Vekî'nin (ö. 306/918) *Ahbâru Kudât*'ı, İbn Nedîm'in (ö. 385/995) *el-Fihrist*'i, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*'ı, Zirikli'nin *el-Alâm*'ı ve Kehhale'nin *Mu'cemu'l-Müellifin*'idir. Müellif ayrıca her bir mezhebin tabakat eserlerinden ve ulema biyografilerine tahsis edilmiş kitaplardan da istifa etmiştir.

Fuat Sezgin fakihlerin biyografisini verirken ilim tahsil ettiği hocaları ve kendisinden ilim tahsil eden talebeleri ve ilim yolunda yaptığı yolculukları kısaca belirtmekte, ayrıca fakihin resmi olarak üstlendiği görevlerine ve mezhep içerisindeki konumuna kısaca değinmektedir. Bazı müellifler hakkında ise iki satırı geçmeyecek şekilde bilgi vermekte, bazen ise bir tek cümle ile yetinmektedir.²³

22 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 467-469.

23 Örneğin Kalânisi hakkında sadece vefat tarihini, Kattân hakkında ise yaşadığı yeri ve vefat tarihini vermektedir. bkz. Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 500, 571.

Sezgin, fukahanın biyografisini verirken kimi zaman mezkur fakihin fıkihta benimsemiş olduğu yöntemden de bahsetmektedir. Örneğin Ebû Yûsuf hakkında rey ilkesini benimsediğini fakat hadis noktasında hocası Ebû Hanîfe'den daha çok hadise ağırlık verdiğini söylemektedir. Yine Sezgin İmam Muhammed'in rey ilke olarak reddetmemekle beraber hadise öncelik verdiğini belirtmektedir. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed hakkında Sezgin'in bu ifadeleri Schacht'ta aynen mevcuttur.²⁴ Büyük ihtimalle Sezgin bu değerlendirmeleri Schacht'tan almıştır. Ayrıca bazı fukaha hakkında itikadi anlamda tercih ettiği eğilimlere de yer vermektedir. Örneğin Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'in Mürcie'ye, İbn Selci' ve Berda'i'nin ise Mutezile'ye meyl ettiğini ek bilgi olarak zikretmektedir.

Sezgin'nin fukahanın biyografisini verirken öne çıkan bir başka yönü ise cerh-tadil ifadelerine yer vermesi ve rivayette bulunduğu kişileri zikretmesidir. Örneğin Hanefî mezhebi bölümünde 10, Hanbelî mezhebinden ise 4 fakih hakkında bu tür değerlendirmelerde bulunmuştur. Mâlikî ve Şâfî mezheplerinde ise bu ifadeler neredeyse yok gibidir. Mâlikîlerden sadece iki, Şâfîlerden ise bir fakih hakkında bu türden değerlendirmelere yer vermiştir. Mâlikî mezhebi bölümünde dikkat çeken başka bir nokta Mâlikî fakihlerin mezhep içerisindeki konumlarına ve mezhebin gelişme sürecinde edindiği rollere çoğunlukla işaret etmesidir.

Fıkıh Tarihine Bakışı

Sezgin *GAS*'ın İslam hukuk bölümüne önce bir girişle başlamış ve daha sonra biyografi kısmına geçmiştir. Onun fıkıh tarihine bakışını özellikle yazmış olduğu bu girişten ve sonraki sayfalarda fakihlerin biyografisinde serdettiği bazı ifadelerde bulabiliriz. Sezgin ilk olarak modern literatürde sıklıkla atıf yapılan giriş kısmında verdiğimiz Hişam b. Urve'nin kitaplarını yaktığı rivayetine dair Goldziher'in değerlendirmelerine şu şekilde cevap vermektedir:

Bu modern araştırmalarımızda diğer alanlarda da sıkça tekrar edilen, İslam tarihinin erken devrine ait metinler hakkındaki haberlerin tipik bir yorumudur. Ancak diğer alanlarda bu tür haberlerin doğruluğunun kesin bir şekilde reddedilmesinden henüz sakınılmaktadır. Elbette kimse bunların sonraki döneme ait kitaplarla aynı kapsam ve tertipe sahip oldukları görüşünde değildir. Ne var ki bunlar o zamanki anlayışa göre *kitab* idi ve böyle isimlendirilmişlerdi. Elimizdeki veriler ve çok sınırlı olsa da o dönemde günümüze kadar gelebilmiş bazı kitaplar sayesinde onları biraz daha doğru tanıyabiliriz.²⁵

Fuat Sezgin'nin fıkıh ilmi literatürüne ve gelişimine dair görüşleri diğer ilim dalları ile paralellik arz etmektedir.²⁶ Sezgin'e göre hicri ikinci yüzyılda telif

24 Schacht, *İslam Hukunua Giriş*, 54-55. Ayrıca bkz. Brockelmann, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabi*, 3:245.

25 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 449-450.

26 Hadis ilmüne dair düşünceleri için bkz. Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 57-91.

edilen fıkıh eserleri daha önce bu alanda kaleme alınan eserleri kaynak olarak kullanmakta ve onlara dayanmaktadır. Hicri ikinci yüzyılda telif edilen eserlerini dikkatli bir şekilde incelenmesi erken dönemde yazılmış fıkıh literatürüne dair bize her ne kadar kısıtlı da olsa tatmin edici bilgiler verebilir. Her ne kadar erken dönem fıkıh literatürüne dair İbn Nedim'in *el-Fihrist*'inde çeşitli bilgiler yer alsada bu bilgilerin bize erken döneme dair yeterli ve doyurucu bilgi vermekten uzak olduğunu söyleyen Sezgin'e göre erken dönemde fıkıha dair telif çalışmalarına dair eksiklikler sonraki mecmualar ve geniş fıkıh eserleri vasıtası ile telâfi edilebilir.²⁷

Sezgin Peygamber (sav) döneminden itibaren fıkıh meseleleri ile alakalı bazı yazılı kayıtların mevcudiyetini bilindiğinin ve buradan hareketle hicri birinci asırda bu kayıtların ashab arasında tedavülde olduğunun iddia etmektedir. Zekat, diyet, feraiz gibi meselerle alakalı bu yazılı metinler- her ne kadar sonraki telifler kadar kapsamlı ve tertipli olmasa da- ashab tarafından sıkça kullanılmaktaydı.

Sezgin, erken dönemde her ne kadar sistematik tertipe sahip olmasalar ve hacim olarak oldukça küçük olsalar da yazılı kaynakların var olduğunu ve bunların göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Nitekim Sezgin fıkıh bölümünde bu tarz haberlerin peşine düşmüş ve erken döneme dair yazılı kaynakların var olduğunu ispata çalışmıştır.

Sezgin'in bu iddiasını temellendirmek ve erken dönem yazılı eserlere ulaşmak için genel olarak hadis mecmularını incelemiştir. Sezgin Peygamber (sav) döneminden gelen fıkıh kayıtların yazılı talimatlar olduğunu, gerçek anlamda fıkıha dair teliflerin genç sahabe neslinden itibaren ortaya çıktığını ifade etmektedir. Örneğin Sezgin'in tespitlerine göre Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665) *Kitabu'l-Ferâiz* adlı eseri Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ* adlı eserinin miras bölümünde aynen muhafaza edilmiştir. Zeyd b. Sâbit'in bu eseri Sezgin'e göre tâbiûn arasında tedavülde idi ve miras hukukuna dair vazgeçilmez bir kaynaktı. Yine Sezgin'in ifadesine göre sahabe arasında birbirlerine fıkıh meseleleri yazılı olarak sormak oldukça yaygındı. Bu yazışmalar sonraki dönem geniş fıkıh eserlerinden bir olan *Müdevvene*'den takip edilebilir.²⁸

Sezgin fıkıh ilminde konu esaslı telif edilen eserlerin tarihinin hicri birinci yüzyılın sonu ile ikinci yüzyılın başına kadar uzandığını söylemektedir. Tâbiûndan bazı kişiler bu dönemde ciddi manada fıkıha dair eser telifi ile ciddi manada meşgul olmuştur.²⁹ Sezgin'nin burada örnek olarak verdiği eserlerin isimleri daha önceki

27 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 451, 455.

28 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 451-452.

29 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 453-454.

eserler ile paralellik arz etmektedir. Tâbiûnun orta tabakasının telif ettiği eserlere bakıldığında genel olarak hac menasiki, zekat ve diyet gibi konularla alakalı olduğu göze çarpmaktadır. Sezgin önceki dönemde mevcut olan bu konulara dair eserler ile tâbiûnun kaleme aldıkları arasında herhangi bir karşılaştırma yapmamıştır. Bu nedenle çoğunlukla aynı başlığı taşıyan bu iki dönem eserlerinin mahiyet, içerik ve tertip olarak farklılıkları var mıydı? Var ise bu farklılıklar nelerdir? Sezgin bu bölümde bu tür herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.

Sezgin hicri birinci ve ikinci yüzyılda yaşamış olup *alim* olarak zikredilen ve görüşleri sonraki kitaplarda bolca geçen kişilerin aslında kitap telif ettiklerini ve kitaplarının biyografi eserlerinden ziyade sonraki dönem teliflerinde aranması gerektiğini ifade etmektedir.³⁰ Böyle bir yöntemle kaynaklarda hiçbir eseri olmadığı belirtilen kişilerin eserleri tespit edilebilir. Sezgin örnek olarak burada “Rebîatü’r-re’y” olarak meşhur olmuş Rebîa b. Ebi Abdurrahman’ı (ö. 136/753) vermektedir. Sezgin’in belirttiğine göre Rebîa’ya biyografi kaynaklarında herhangi bir eser nispet edilmez. Fakat kendisinden sonraki kaynaklarda Rebîa’nın görüşlerine bolca yer verilmiş ve kaynaklar onu *âlim* olarak nitelemiştir. Özellikle *Müdevvene*’de Rebîa’nın görüşlerine bolca atıf yapılmış ve Sezgin’in tespitine göre *Müdevvene* sahibi Rebîa’nın kitabından ilgili bölümün ismini vererek doğrudan alıntı yapmıştır.³¹

Fuat Sezgin iddiasını temellendirmek için aslında Emeviler dönemi üzerinde diğer dönemlere göre daha çok durmuştur. Zira Ebû Hanîfe ile başlayan dönemden itibaren elimizde yazılı kaynaklar mevcuttur ve yazılı literatür oldukça gelişmiştir. Fakat Ebû Hanîfe öncesi dönemden günümüze gelen kaynaklar oldukça azdır. Sezgin’in Brockelmann’ın *GAL* adlı eserinden farklı olarak eklediği bu bölüm kendi iddiası için oldukça önem taşımaktadır. Zira bu dönemde biyografisini verdiği fukahanın sonraki dönem kitaplarında görüşlerine bolca atıflar vardır. Bu atıflar ise bu dönemde ele alınan fukahanın kitapları olduğunu göstermektedir. Örneğin sahabeden Zeyd b. Sabit’in *Kitabu’l-Feraiz* adlı eseri ve miras hukuk hakkında Muaviye’ye yazmış olduğu risalesi Beyhakî’nin *es-Sünenü’l-Kübrâ*’sında kısmen de olsa bize kadar ulaşmıştır.

Fuat Sezgin özellikle Emeviler döneminde bu şekilde bir usulü benimsemiş fakat Abbasiler döneminde bu yöntemi terk etmiştir. Bu bağlamda Emeviler döneminin müelliflerinden İbrahim en-Nehâf, Rebîatü’r-re’y başta olmak üzere 11’inden 9’u hakkında kitap telif ettiği bilgisi yer almaktadır. Örneğin Ebu’z-Zinâd Abdullah b. Zekvan el-Kureşî hakkında şu şekilde bir değerlendirmede bulunmaktadır:

30 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 455.

31 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 456. Sezgin’in tespit ettiği ifade şu şekildedir: وقد قال ربعة في أول الكتاب في تبعض الغسل.

İbn Hacer onu başlığını zikretmeksizin fıkıh kitabını müellifi olarak niteler. Malik'in *Muvatta*'sında zikrettiği 54 hadis muhtemelen Ebu Zinad'ın fıkıh kitabına dayanır. Onun *Tefsîr alâ ferâidi Zeyd b. Sabit* adlı kitabının önemli sayıda fragmanı el-Beyhaki'nin es-Sünenü'l-Kübra'sında mevcuttur.

Sezgin'in yine Hammâd b. Ebî Süleymân hakkındaki ifadeleri iddiasını en iyi şekilde yansıtan kısım olabilir. Sezgin Hammâd'ın biyografisini verdikten sonra şöyle demektedir:

Elimizdeki kaynaklarda onun telif faaliyetleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber, zamanın kitap telif eden âlimleri gibi büyük ihtimalle onun da telifte bulunduğu tahmin edilebilir. Ebû Yûsuf ve eş-Şeybânî'nin aynı adı taşıyan Kitabü'l-Âsâr'ındaki, eş-Şâfiî'nin el-Ümm'ü ve Kitabü'l-Müdevvene'deki atıfların zikredilmese de onun kitaplarına dayandığı anlaşılmaktadır.³²

Sezgin'in yine Zeyd b. Eslem hakkındaki ifadeleri de kendi iddiası açısından dikkat çekicidir:

...Fıkıh telifatına dair malumatımız bulunmuyor. Bununla beraber zamanın diğer fukahası gibi en azından bir veya birden fazla telifinin olduğu kabul edilebilir. Nitekim sonraki kaynaklarda hem onun ismiyle iktibas edilenler hem de ondan rivayet edilen görüşler bu metinlere istinad ediyor olmalıdır....Ayrıca onun fihi görüşünü *Tefsîr*'inde bulmak mümkündür.³³

Sezgin Emeviler bölümü kısmında özellikle Schacht'ın iddialarına cevap vermek için özel bir çaba sarf etmektedir. Örneğin Schacht'ın Kâdî Şurayh ile ilgili iddialarına cevap olarak onun ilk dönemin önemli kadı ve fakihleri arasında sayıldığını, ondan her ne kadar bazı çelişkili rivayetler nakledilse de bunun gayet doğal olduğunu söylemektedir. Zira Şureyh uzun yıllar kadılık yapmış ve birçok davaya bakmıştır. Bu durum dikkate alındığında ondan bazı çelişkili görüşlerin nakledilmesi gayet doğaldır. Bunun keyfilik veya nakledilen bilgilerin inandırıcı olmaması ile bir ilgisi yoktur.³⁴ Schacht'ın İbrahim en-Nehâî ile alakalı olarak dile getirdiği iddialar karşı ise Sezgin İbrahim en-Nehâî öncesi dönemi efsane olarak nitelemek ve ona atfedilen görüşlerin uydurma olduğu söylemek oldukça subjektif bir görüştür ve İslamî ilimlerin gelişimine dair yaygın olarak kabul edilen telakki ile alakalıdır.³⁵

Değerlendirme

Fuat Sezgin fıkıh tarihi dönemlendirmesini Emeviler dönemi ile başlatmış ve Ebû Hanîfeyi Abbasiler döneminin ilk sırasına koymuştur. Yani aslında Emeviler

32 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 461.

33 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 462.

34 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 458.

35 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 459.

dönemi henüz mezhep mefhumundan bahsedemeyeceğimiz ve fakihleri hicri yüz elliden önce vefat edenler kişilerden müteşekkil olan bir dönemdir. Fakat İbadiye'den Cabir b. Zeyd (ö. 93/711); İmamiye'den Zeynelabidin Ali (ö. 92/710), el-Bâkır (ö. 114/732), Cafer es-Sadık (ö. 148/765); Zeydiye'den Zeyd b. Ali (ö. 122/740) ve İbn Ebî Leylâ (ö. 148/765) bu dönemde yer almaktadır.

Sezgin kitabında genel olarak hadis mecmularını ve özellikle *Müdevvene*'yi kullanmıştır ki kitabındaki atfılar bu kaynakları çok iyi incelediğini göstermektedir. Fakat diğer mezheplerin hicri ikinci yüzyıldan elimizde mevcut olan geniş fıkıh mecmularına çok fazla başvurmadığı göze çarpmaktadır. Örneğin İmam Muhammed'in özellikle *el-Asl*'ına ve diğer kitaplarına ve İmam Şâfi'nin (ö. 204/820) *el-Ümm*'ine atıflar oldukça sınırlıdır. Ayrıca Hanefî fıkıh tarihi ile alakalı olarak mezhebin ilk dönemdeki gelişimine dair önemli bilgiler ihtiva eden Saymerî'nin (ö. 436/1045) *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi* adlı eserini hiç kullanmamıştır. Bu husus bir noktadan anlaşılabilir. Zira Sezgin'in iddiası için önemli olan –yazdığı girişten anlaşıldığına göre– dönem Emeviler dönemidir. Fakat fıkıh tarihi açısından mezheplerin teşekkülünden sonraki dönem de oldukça önem arz etmektedir.

Sezgin'in mezhepler bölümündeki fakih seçiminde hangi ölçütü kriter olarak göz önünde bulundurduğu çok net değildir. Örneğin Hanefî mezhebinde mezhebin gelişimine katkıda bulunan ve kitapları bize doğrudan veya dolaylı olarak bir şekilde ulaşan bazı fakihlerin biyografileri yer almamaktadır. Nuh b. Meryem (ö. 173/789), İsmail b. Hammâd (ö. 212/827), Ebu Hafs el-Kebîr (ö. 217/832), Ebu Cafer el-Hinduvânî (ö. 362/973) ve Saymerî gibi Hanefî ulemasının biyografileri kitapta yer almamaktadır.

GAS'ta dikkat çeken noktalardan biri Sezgin'in neredeyse hemen hemen her sayfada Brockelmann'ı tashih sadedinde dipnotlarda ek bilgiler vermesidir. Fakat Sezgin'in özellikle hayatı ve kitapları hakkındaki bilgilerin yaygın olarak bilindiği fakihlere nispet ettiği yeni kitaplarda dikkatli olmak gerekmektedir. Örneğin Sezgin Ebû Yûsuf'a İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *el-İsâbesi*'nden hareketle *Kitabu'l-Letâif* adında bir eser nispet etmektedir.³⁶ Sezgin'in verdiği bu bilgiden hareketle *el-İsâbe*'ye müracaat ettiğimizde³⁷ İbn Hacer'in ifadesi “وذكر أبو يوسف في كتاب اللطائف عن الصحاح” gerçekten de Ebû Yûsuf adında birisinin böyle bir eseri olduğunu göstermektedir. Fakat buradaki Ebû Yûsuf, Sezgin'in düşündüğü gibi Hanefî mezhebinin büyük imamı kâdî'l-kudât Ebû Yûsuf değildir. Aksine *Kitabu'l-Letâif*'in gerçek müellifi

36 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 479.

37 İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, tahkik. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavviz, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 2:226.

Ebû Yûsuf el-Medâinî'dir (ö. ?).³⁸ Verdiğimiz bu örnek her ne kadar tekil olsa da Sezgin'in bilinen literatüre yeni olarak eklediği kitapların nispetinde dikkatli olunması gerektiğini ve Sezgin'in bu tür bilgilerinin tashihe ihtiyaç duyduğunu göstermektedir.

Fıkıh bölümünde fıkıh ilmi ile alakası olmayan kitaplar da zikredilmiştir. Örnek olarak Yahya b. Ebi Bekr el-Hanefî'nin (ö. 230/844) *Muhtasar fi beyâni 'l-itikâd* isimli eseri verilebilir.³⁹ Sezgin bu alimin biyografisinde sadece bu eserini zikretmişti ve sadece bu eser dolayısıyla fıkıh bölümünde yer almaktadır. *Muhtasar fi beyâni 'l-itikâd*'ın esas itibarıyla fıkıhla alakalı bir eser olmaması hasebiyle bu bölümde yer almaması gerekmektedir.

Sezgin'in GAS'ı, üzerine henüz çalışma yapılmamış eserlerin tespiti noktasında önemli bir kaynaktır. Örneğin, el-Berzai'nin (ö. 317/929) *Mesâilü 'l-hilâf* adlı eseri, el-Kalânî'nin (ö. 314/926) *et-Tehzîb*'i, Ebu'l-Kasım İsmail b. el-Hasan b. Ali el-Gazi el-Beyhakî'nin (ö. 402/ 1011) *eş-Şâmil*'i bu eserlerden bazılarıdır.

Sonuç

Fuat Sezgin'in GAS'ın fıkıh bölümünde temelde *GAL*'ı esas almakla birlikte fikirlerini de ihtiva edecek şekilde genişletmiştir. Özellikle bu bölüme yazmış olduğu görüş onun fıkıh tarihine bakışının hulasası niteliğindedir. Sezgin bir yandan fıkıh tarihi ile alakalı olarak döneminde mevcut olan tartışmalara dahil olmuş ve yanlış olduğunu düşündüğü iddialara karşı cevap vermeye gayret etmiştir. Her ne kadar Muhammed Hamidullah gerçek övgüyü hak eden kişinin Fuat Sezgin'in yerine Carl Brockelmann olduğunu ifade etse de⁴⁰ Fuat Sezgin'in GAS'ı günümüzde kısa sürede onlarca el yazmasını elden geçirmemize imkan veren teknolojinin olmadığı, kütüphane kataloglarının eksik olduğu bir dönemde kaleme aldığını göz önünde bulundurmanız icap etmektedir. Kanaatimce, yukarıda serdedilen hususlar ve değerlendirmeler dikkate alındığında Fuat Sezgin'in tıpkı Brockelmann'ın *GAL* isimli eserine yaptığı gibi bizlerin de *GAS*'ı yeniden ele almamız gerekmektedir.

38 Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi 'l-Kemâl fi Esmâi 'r-Ricâl*, tahkik. Ebu Abdurrahman Adil b. Muhammed- Ebu Muhammed Üsâme b. İbrahim, (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbâa ve'n-Neşr, 2001), 2:328.

39 Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 495.

40 Muhammed Hamidullah, "Carl Brockelmann", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cilt: VIII, sayı: 1-4 (1984), s. 243

Kaynakça/References

- Bedir, Murteza. "Oryantalizm ve İslam Hukuku." *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. sy. 4 (2004): 11-42.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, çeviren. Abdulhalîm en-Neccâr. Beyrut: Dâru'l-Meârif, 1977.
- Goldziher, Ignaz. "Fıkıh." *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. 1978, 4:601-608.
- Goldziher, Ignaz. *Zahiriler; Sistem ve Tarihleri*. çeviren: Cihad Tunç. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Hamidullah, Muhammed, "Carl Brockelmann." *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. cilt: VIII. sayı: 1-4 (1984), 243-248.
- İbn Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. tahkik. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavviz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Kızılkaya, Necmettin. "Oryantalist Literatürde Ebû Hanîfe Algısı." *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. sy. 19 (2012): 373-397.
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri. "Harre Savaşı." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları. 1997, 16: 245-247.
- Moğoltay b. Kılıç. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. 12 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâa ve'n-Neşr, 2001.
- Schacht, Joseph. *İslam Hukukuna Giriş*, çeviren. Mehmet Dağ-Abdulkadir Şener. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Schacht, Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford University Press, 1950.
- Sezgin, Fuat. *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*. 2. Baskı. İstanbul: Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2015.